

УДК 81'362:811.162.1=161.1=161.1.2

Lech Suchomłynow
(Kijów – Berdiańsk / Київ – Бердянськ)

UKRAINA W UTWORACH HISTORYCZNYCH JAROSŁAWA IWASZKIEWICZA

Postać Jarosława Iwaszkiewicza, pisarza, poety, wieloletniego prezesa Związku Literatów Polskich oraz działacza innych polskich i światowych organizacji społecznych do dziś budzi zainteresowanie wielu czytelników w kraju i za granicą. Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu będzie analiza roli i funkcji przestrzeni ukraińskiej w utworach historycznych tegoż autora.

Urodzony w Kalniku (obecnie obwód Winnicki), pod koniec wieku XIX, w rodzinie byłego powstańca – co stanowi dla nas niezmiernie ważną informację, pomocną przy dalszej analizie utworów autora – Iwaszkiewicz będzie związany z Ukrainą przez dwadzieścia cztery lata i dopiero w roku 1918 młody artysta zdecyduje się na opuszczenie „kraju lat dziecińczych”. Mimo to ziemia ta będzie stale uobecniającym się elementem w jego twórczości. Oczywiście, obraz Ukrainy w twórczości pisarza będzie zmieniał się wraz z rozwojem jego świadomości, co da się zaobserwować na przykładzie utworów pochodzących z różnych okresów jego życia i twórczości. Stąd, jeżeli w prozie okresu kijowskiego przestrzeń ukraińska funkcjonuje, jako sceneria baśniowo – mityczna (*Ucieczka do Bagdadu, Gody jesienne, Zenobia Palmura*), to utwory lat późniejszych (*Księżyc wschodzi*) wyróżniają się szczególną aksjologią, autotematyzmem i autobiografizmem, co można tłumaczyć faktem utracenia ojczyzny i nowością, a wręcz obcością i wrogością atmosfery życia warszawskiego. W utworach, pisanych już w Polsce, mamy do czynienia z charakterystyczną idealizacją i mityzacją przestrzeni utraconej. Cechą charakterystyczną następnego etapu twórczości jest nadzwyczajna intensywność pracy wspomnieniowej i refleksyjność, nadanie nowego sensu rzeczywistości, postrzeganej przez pryzmat doświadczeń lat minionych (*Koronki weneckie, Voci di Roma*), gdzie autor próbuje nie tylko pisać o doświadczeniach ukraińskich, lecz ocenić procesy historyczne, wyznaczające fatalność losu jednostki, nadając obrazom Ukrainy nowe kształty [7, s. 65] (*Sława i chwała*).

Istotny wydaje się fakt, że tradycyjnie apolityczny i estetyzujący pisarz, zwracał się również ku tematyce historycznej. Każdy utwór o tym charakterze był swoistą reakcją na aktualne procesy historyczno – polityczne (*Czerwone tarcze, Bitwa na równinie Sedgemoor*) lub na zmiany stanu własnej świadomości (*Noc czerwcową, Zarudzie*). Pozornie zróżnicowane pod wieloma względami utwory

(gatunki, tematyka, problematyka, miejsce akcji i czas historyczny, kręgi sytuacyjne etc.) posiadają jednak pewne wspólne cechy, wyznaczające specyfikę maniery autora *Sławy i chwały*.

W odniesieniu do utworów, które powstały w okresie międzywojennym, można zauważyć pewien mechanizm przeniesienia aktualnych, ówczesnych problemów na płaszczyznę średniowiecza [5, s. 43] – co jest kolejną próbą ucieczki od realiów, połączoną z tendencją myślenia kategorią mitu. Można stwierdzić, że podstawowe Iwaszkiewiczowskie mity, jako sposób wizji świata (kategoria *psychologiczno–estetyczna*), formowały się właśnie na Ukrainie w procesie tworzenia opery „*Król Roger*”. Dany obraz nie miał znaczenia historycznego, był przede wszystkim wyrazicielem swoistej filozofii egzystencjalnej i nawiązywał do różnorodnych legend antycznych, które z kolei były zestawiane z teraźniejszością i modyfikowały się w wyobraźni Szymanowskiego i Iwaszkiewicza. Mit równości kulturowej, związany przede wszystkim z postacią króla Rogera i sytuacją etniczną na Sycylii, oraz ujęcie Dionizosa, jako symbolu wieloznacznego, dały początek innym mitom Iwaszkiewiczowskim, które stały się kategorią estetyczno–filozoficzną [2, s. 60]. Ilustracją tego może być przytoczony niżej cytat:

„Obraz Włoch i Sycylii, nowe możliwości muzyczne, sens misterium bachicznego, znaczenie mitów greckich w tym oświeceniu, jakie im dawał Zieliński, wreszcie możliwości tworzenia dla wielkiego teatru, wiara we własne możliwości, wszystko to mieszało mi się w głowie i ułatwiało bezsenność na stopniu wagonu, z hałasem przemierzającego pogrążone w zapachach nocy pola. Z rozmów tych specjalnie utkwił mi w pamięci i uderzył wyobraźnię obraz Sycylii taki, jaki roztoczył przede mną Szymanowski i jaki później – w wiele lat później – sprawdziłem naocznie. A jednocześnie tak jadąc przez ziemię mojej młodości, odczuwałem coś wspólnego między nią a ojczyzną Empedoklesa. I tu, i tam warstwy kultur Wschodu i Zachodu nakładały się jedna na drugą, tworząc specyficzną aurę” [2, s. 51]

Porzucając Ukrainę, Iwaszkiewicz próbuje odnaleźć się w „nowym świecie”, usytuować Polskę i siebie w Europie. Pomimo poczucia odmienności i odrębności, różnic językowych, wyznaniowych i kulturowych, sygnalizowanych w *Powrocie do Europy* [10, s. 173], autor *Czerwonych tarcz* zalicza Polskę i ziemie wschodnie do państw o orientacji śródziemnomorskiej, tworząc na podstawie przeżyć i doświadczeń ukraińskich (chodzi o tak zwaną „wspólnotę symboliczną”). Polska, Rzym, Sycylia, Niemcy, Jerozolima, Ruś Kijowska jawią się czytelnikowi w świetle rozważań Henryka Sandomierskiego, który jest figurą semantyczną, łączącą świat przedstawiony i „dwie wyraźnie odrębne części” powieści: o formowaniu się bohatera i o Polsce, jako scentralizowanym i potężnym królestwie [6, s. 214]. Ponadto hamletyczna postać Henryka Sandomierskiego, niezdecydowanego marzyciela, kreowana w kontekście problemów romantycznych, wyraźnie dominuje antagonizm *jednostka – proces historyczny*. Tym samym Iwaszkiewicz kontynuuje rozważania nad problemem czynu społecznego i wyboru, który był zasygnalizowany w powieści *Księżyc wschodzi*.

Wracając do tematu, sięgnijmy do motywów ukraińskich czy szerzej wschodnich. Ruś jest obecna w utworze nieco w dwóch aspektach: jako nieodłączna część scenerii średniowiecznej Polski (stałe kontakty polityczne, gospodarcze, rodzinne) i jako przeżycia osobiste Henryka, ściśle związane z postacią Wierchosławy:

Странное дело, Королевское озеро почему – то напомнило ему (Генриху, przur. L.S.) Днепр, по которому плавали они с братом Болеславом, когда были в Киеве. Какой великолепный город! Высоко над рекой вздымаются маковки его церковей, таинственный собор святой Софии, воздвигнутый Ярославом Мудрым. Генриху тогда было совершенно безразлично, зачем они приехали в этот город – какие-то скучные, ненужные дела! Важно то, что здесь родилась Верхослава [11, s. 40].

Ciekawe jest to, że Polska zostaje wpisana jednocześnie w dwie przestrzeni: orientalną i okcydentalną. Iwaszkiewicz podkreśla szczególne znaczenie swego kraju jako swoistego pomostu między kulturą Zachodu i Wschodu. Da się jednak zauważyć wyraźną tendencję zbliżenia ziem polskich i ruskich:

Вот Генрих, говорила она (Агнесса, L.S.), - мой деверь, сын графини Берг, удивляется, что я разговариваю по-польски и по-русски, что, как польская княгиня держу при себе повязанных платками русских служанок. А ведь я дочь и сестра императоров, отреклась от своей родины, чтобы стать полькой, и, быть может, сильнее люблю Польшу, нежели любл её сам Кривоустый [11, s. 56].

Pokazana interferencja językowa i kulturowa pozbawiona jest idealizacji i nawiązuje do Iwaszkiewiczowskiej kresowości i specyficznej wizji polsko-ukraińskich dziejów i pokrewieństwa dwóch narodów. Jednak autor jest świadom tego, że te kontakty miały ambiwalentny charakter. Więc pomimo propagandy idei integracji zostają wprowadzone pewne istotne zastrzeżenia:

Вот ежели бы Казимир правил в Киеве, а я в Кракове, прикидывал Генрих, велика была бы наша сила. Но угодно ли это Богу? Побывали в Киеве и Храбрый и Щедрый, а пришлось им отступить перед степью, которая оказалась сильней, нежели их войска. Зачем же они туда стремились? Разве смогли бы они придать той земле новый облик? Приобразить её? [11, s. 308].

Później, w powieści *Sława i chwała* Iwaszkiewicz jeszcze raz spróbuje przedstawić ocenę roli Polaków na Ukrainie.

W utworach *Noc czerwcowa* i *Zarudzie* Iwaszkiewicz po raz kolejny próbuje rozwiązać problem czynu i postaw społeczno – patriotycznych. Mamy tu do czynienia z tym, co Maria Jędrychowska określa, jako *młodzieńcze fascynacje starości* [4, s. 12]. Procesy wewnętrzne Henryka Sandomierskiego stają się zaktualizowane i urzeczywistnione w postaciach Józia i hrabiny Eweliny. Ukraina jest miejscem, gdzie rozgrywa się akcja opowiadań. Zbiektywizowany czas historyczny wysuwa na pierwszy plan sprawy polityczne i, wynikające z tego, zakłócenia wewnętrzne; bohaterowie muszą podjąć decyzję, która nie odpowiada ich pragnieniom i popędom.

Nieco w erotycznym świetle rozgrywa się historia hr. Eweliny, którą czytelnik obserwuje dzięki relacjom mieszkańców domu. Kameralna atmosfera całego utworu, dominująca zamkniętość przestrzeni, podkreślają niedostępność bezpośredniego poznania kolizji wewnętrznych bohaterki. Miejscem akcji jest dwór w okolicach Kremenczuka. Ten topos jest bezpośrednio związany z kresowością. Zaznaczmy, że dwór – to „*ostoja najcenniejszych wartości: patriotyzmu, polskości, tradycji, niepodległości*” [1, s. 9], a jednocześnie miejsce pierwszych prawdziwych wrażeń estetycznych, perypetii życiowych, awantur miłosnych i pierwszych przeżyć erotycznych. Rozpatrując Kresy w kontekście *centrum – peryferie*, warto wprowadzić dyferencjację Kresów „*bliskich*” i „*dalekich*”, ponieważ poziom świadomości narodowej Polaków w różnych regionach dawnej Rzeczypospolitej był inny. Powinien być uwzględniany niuans, dotyczący intensywności interferencji kulturowej oraz problem stosunków klasowych.

Historycy literatury podkreślają, że Ukraina Iwaszkiewicza funkcjonuje na całkiem odmiennych zasadach, niż u innych pisarzy kresowych. Oczywiście jest to, że Iwaszkiewiczowską przestrzeń nie da się dostosować do istniejących kanonów literatury kresowej, które wykorzystujemy, analizując twórczość artystów lwowskich czy wileńskich. Natomiast możemy mówić o *kresowości* jako o systemie aksjologicznym, specyficznej poetyce.

Zauważmy, że „*inność*” autora *Sławy i chwały* jest wynikiem sytuacji geopolitycznej i wpływów warstwy szlachecko - ziemiańskiej, wyróżniającej się szczególną staroświeckością, wśród której został on wychowany. To środowisko:

Przez długie wieki żyło w wyzysku otaczającego ludu, cóż dziwnego, że czuje się wśród niego izolowana. Jej sposób bycia, jej przyjęcia i bale, francuskie rozmowy i wieczorne muzykowanie w salonie, słowem cały jej rytuał towarzyski ma na celu podkreślenie własnej odrębności i uzasadnienie swego istnienia na tych ziemiach (...) ideały kulturalne mają tu charakter wtórny i estetyzujący [9, s. 62].

Polskie skupisko szlachecko–ziemiańskie na Kresach wyróżniało się wyrafinowanym tradycjonalizmem w sensie reprezentowanych wartości; „*zaściankowy*” styl bycia nawiązywał do zwyczajów wieku XVII–XVIII, do Sienkiewiczowskich Kresów. Tryb życia dworów kresowych – to pewnego rodzaju rytuał, przyjęty od przodków i nie zmieniający się przez lata. Podobny konserwatyzm często składał się na takie zjawisko, jak pseudomoralność i pseudoideały.

Jeżeli przed tym Iwaszkiewicz tylko sygnalizował to zjawisko, to w *Nocy czerwcowej* zostało ono ukazane od wewnątrz, z wyraźną ironią. Redukując przestrzeń (utwór nie posiada opisów przestrzeni zewnętrznej oprócz symbolicznego stawu i łabędzi, które także mają odcień symboliczno - ironiczny), autor koncentruje uwagę odbiorcy na tych bodźcach, które wyznaczają przebieg akcji i są uzasadnieniem sposobu zachowania się i postępowania bohaterów.

Nieco głośniejszym brzmieniem brzmi nuta historyczna w *Zarudziu*. Podkreślmy, że funkcjonalnie niezależna notka autora, swoisty prolog do opowiadania, odsyła nas nie tyle do faktów biograficznych, ile do przeżyć i doświadczeń pisarza, związanych

z okresem ukraińskim, chodzi o jedność czasu i przestrzeni, tzw. *chronotopię*. Iwaszkiewicz podkreśla, że

Ani topografia, ani chronologia, ani faktografia nie odpowiadają tu żadnej rzeczywistości. Chodzi tu o wywołanie atmosfery z połowy zeszłego roku na Ukrainie [2, s. 412].

Rzetelny dobór szczegółów przestrzennych jest dowodem na to, że świat przedstawiony nie jest wyłącznie scenerią, lecz posiada znaczenie estetyczno-ideowe. Pewne sygnały, pojawiające się w utworze, świadczą o autotematyzmie i samoanalizie. Przede wszystkim, z tym opowiadaniem wiążą się wydarzenia początku wieku XX, a mianowicie fakt udziału ojca pisarza w powstaniu styczniowym i jego dalszy los. G. Ritz dopatruje się autobiograficznego zbliżenia autora, głównego bohatera i enigmatycznego ojca Józia [6, s. 84]. Po drugie, warto przejrzeć się hamletowskiemu, o artystycznej naturze bohaterowi; tradycyjnym dla tego pisarza kręgom sytuacyjnym: *młoda osobowość – środowisko szlachecko – ziemiańskie – prorosyjscy (a raczej antypolscy) Ukraińcy (specjalnie nie używam wyrazu tubylcy, którzy stanowią część wspólnoty kresowej); dworu jako, miejscu akcji i perypetiom miłosnym*. Zestawiając *Zarudzie* z wcześniejszymi utworami o tematyce ukraińskiej, możemy zaznaczyć, że zmienia się strategia narracji, wyczuwa się dystans czasowy narratora do tego, co się odbywa. Autor, z perspektywy czasu, próbuje inaczej, niż przed tym odtworzyć istotę konfliktu. Zdewaluowane modernistyczne ideały, które w dużym stopniu decydowały o losie Antoniego w *Księżycu*, ustępują miejsca problemom socjalno – politycznym centralnego regionu Ukrainy, natomiast poetyka pozostaje niezmienną.

Słońce wtedy zachodziło na prawo, za lasem, i jeszcze przez nie bardzo zgęszczone zarośla przenikało jasnym, żółtawym i bardzo przejrzystym promieniem. Jeżeli okna były otwarte, dolatywał wtedy o zmierzchu śpiew słowika. Słowików tych było bardzo wiele i gnieździły się w zaroślach nad samą rzeką. Zdawało się, że chociaż były z okna niewidoczne, to fale rzeki śpiewały i śpiew ten jak fala dolatywał do okien domu, to bardziej zwarty i jakby zagęszczony, to znowuż rozłożony na pojedyncze głosy, wznoszące się zupełnie bez końca ku górze, jak w jakimś wymyślnym muzycznym utworze.

Ale potem liście na drzewach zagęszczały się, po kolei milkły głosy słowików i odżywała się kukulka, chociaż nie bardzo często przylatująca tu z lasu. Czasami cały widok, całe okno, daleki las i ten kawałek wiatraka, jaki tutaj zza przesieki wyzierał, powlekała przejrzysta merla deszczu, letniego, prawdziwego deszczu. Podnosił się wtedy z ziemi, szedł do rzeki i przybliżał się ku domowi ten jeden zapach letniej nawałnicy i letniego siapania. Wszystko teraz, co się widziało za oknem, pokrywała przejrzysta mgielka, jak gdyby szmer wody spływającej z rynien do podstawionych beczek przetwarzał się w przejrzystą tkaninę i przykrywał cały pejzaż zasłoną migającego szmeru i namacalnego zapachu [3, s. 414-415].

Uderza nadzwyczajna precyzyjność w opisie kształtów i zapachów, co stwarza obrazy werystyczne i wywołuje u odbiorcy efekt stereometryczności. Przestrzeń, a raczej jej elementy, trwają w czasie, więc zmieniają swój stan, kształt, kolor i itd.

Warto zaznaczyć, że krajobrazy, związane z pierwszymi doświadczeniami i przeżyciami, które teraz znajdują się po drugiej stronie granicy, są niedostępne, ale istnieją w pamięci poszczególnych jednostek i w pamięci zbiorowej, muszą być ocalone i utrwalone w literaturze. Podobny sposób kreacji przestrzeni ukraińskiej, realistyczny i przepełniony nostalgią, jest cechą charakterystyczną dla twórczości pisarzy kresowych wieku XX, tych twórców, którzy byli świadkami zagłady polskiego świata, świata lat dziecińczych.

Wiadomo, że przestrzeń, jako kategoria literacka, jako jedna z zasad organizacji planu kompozycyjno – tematycznego, w twórczości Iwaszkiewicza, pomimo posiadania dużej ilości szczegółów realistycznych, jest ściśle związana z bohaterem, jego światem wewnętrznym, ideą utworu, jest zantropomorfizowana i w dużej mierze wyznacza wartość dzieła artystycznego. W *Zarudziu* natomiast krajobraz jest uzależniony od pamięci narratora i stanowi wartość, która nie zależy od kontekstu.

Reasumując, można stwierdzić, że w twórczości Jarosława Iwaszkiewicza obraz Ukrainy ma polifoniczne brzmienie filozoficzne; jest środkiem estetycznym, pozwalającym na pełniejszą realizację artyzmu. Ukraina jest częścią świadomości całego pokolenia. Pamięć o ziemi ukraińskiej w utworach tego pisarza określa w sposób zdecydowany tło, przebieg fabularny, kreacje świata przedstawionego i bohaterów. Doświadczenia generacyjne tkwią w świadomości artystycznej i stanowią źródło tematów i idei w poezji i prozie, czasem imaginacją wracają do lat dziecińczych, mityzują i stają się legendą. Z tego punktu widzenia Jarosław Iwaszkiewicz, symbol wieku XIX, łączący trzy epoki literackie, zajmuje ważne miejsce w literaturze polskiej i światowej.

Literatura

1. Domański M., Śladami kresowych dworów, „Rota” 1997, nr 2/3, s. 9.
2. Iwaszkiewicz J., Książka o Sycylii, Kraków 1956, s.60.
3. Iwaszkiewicz J., Zarudzie [w:] Opowiadania, Warszawa 1980, s. 414 – 415.
4. Jędrychowska M., Młodzińcze fascynacje starości, „Twórczość”, nr 2, 1988.
5. Parnicki T., Współczesna polska powieść historyczna, Warszawa 1978.
6. Ritz G., Jarosław Iwaszkiewicz. Pogranicza nowoczesności, Kraków 1998, s. 214.
7. Ritz G., Podróż i wspomnienia. Opowiadania włoskie i ukraińskie [w:] Stawisko. Almanach Iwaszkiewiczowski, Podkowa Leśna 1995, s. 65.
8. Ritz H., Jarosław Iwaszkiewicz. Pogranicza nowoczesności, Kraków 1999, s. 197.
9. Sandauer A., Od estetyzmu do realizmu [w:] Poeci trzech pokoleń, Warszawa 1966, s. 62.
10. Uliasz S., Literatura Kresów. Kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego, Rzeszów 1994, s. 173.
11. Ивашкевич Я., Красные щиты, Москва 1988, с. 40.

STRESZCZENIE

Ukraina jest stale uobecniającym się elementem w twórczości Jarosława Iwaszkiewicza. Obraz tej ziemi będzie zmieniał się wraz z rozwojem świadomości artysty, co da się zaobserwować na przykładzie utworów pochodzących z różnych okresów jego życia i twórczości.

Pamięć o ziemi ukraińskiej w utworach tego pisarza określa w sposób zdecydowany tło, przebieg fabularny, kreacje świata przedstawionego i bohaterów.

Wyrazy kluczowe: Kresy, pogranicze polsko-ukraińskie, doświadczenia egzystencjalne, pamięć zbiorowa, tożsamość.

АНОТАЦІЯ

Україна є невід'ємною складовою свідомості й творчості польського письменника Ярослава Івашкевича, народженого на Київщині. Образ цієї землі є невід'ємною складовою свідомості митця пограниччя. Семантика й художні сенси української землі модифікувались протягом життя митця одночасно зі змінами його світосприйняття, що чітко віддзеркалювалось у творах, написаних у різні періоди життя автора „*Честі і слави*”.

Ключові слова: Креси, польсько-українське культурне пограниччя, екзистенціальний досвід, колективна пам'ять, національна ідентичність.